

ӘОЖ 316.77; 070

С. Медеубекұлы

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: medeubekuly.sagatbek@kaznu.kz

Замансөз зергері (Көдек ақын шығармашылығы)

Мақалада автор қызыл империяның билік саясатына жақпай шетелге көшуге мәжбүр болған қазақтың көрнекті ақындарының бірі – Көдек Байшығанұлы Маралбай ақынның шығармашылығындағы ақындық, жыраулық қырларымен қатар, публицистік, журналистік сарындар қарастырылады. Қазақ халқының сөз шеберлігі, шешендік өнері тек өнер үшін емес, сонымен қатар, ауызша ақпарат алмасу құралы болғандығы жайында, сол ауызша ақпараттың ел алдындағы ықпалы тұрасында ғылыми пайым жасалады. Көдек ақынның өлеңдеріндегі ақындық шеберлігі мен қатар, ондағы әлем көрінісі, биліктің саясаты, әлеумет жағдайының суреттелуін оңтайлы саралайды.

Түйін сөздер: замансөз, шешендік өнер, Көдек ақын.

S. Medeubekuly Master of modernity (On the example of the poet Kodec)

In this publication, the author tells the story of a man was evil Red Empire and forced to move abroad, known Kazakh poet Maralbay Bayshyganuly Kodec, which refers to the creation of not only poetry, but also journalistic writings. Also says that the Kazakhs oratory was an element not only art, but also a means of sharing information. Kodec in his creation wrote about the politics and power, social processes in society.

Key words: publicism, oratory, Kodec poet.

С. Медеубекұлы Мастер современности (О творчестве поэта Кодек)

В данной публикации рассказывается об известном казахском поэте Кодеке, к творчеству которого относятся не только поэтические, но и публицистические труды. Кодек в своих трудах пишет о политике власти, социальных процессах в обществе. Кодек Маралбай Байшығанұлы был неугоден «красной» империи и вынужден уехать за границу. В статье также рассматривается тот факт, что у казахов ораторское мастерство было элементом не только искусства, но и средством обмена информацией.

Ключевые слова: публицистика, риторика, художественное слово.

Біз ертеден ел аузына ілігіп, көзінің тірісінде-ақ халықтың сүйікті ақынына айналған, шыншылдығымен қызыл империяның шымбайына батар сөз айтып, билікке жақпай қудаланды болғандықтан, амалсыз Қытай асқан, сонда барып та өмірдің өз бейнесін өлеңмен өрнектеп, қоғам болмысын ашық айтқандығымен одан сайын ел құрметіне бөленген әрі сондағы «жеменгерлер-

ге» (өз сөзі) жақпағандықтан, жұмбақ өлімнің құрбаны болған Көдек Байшығанұлы Маралбай шығармашылығын қарастыра келе оның замансөзгерлік қабілетінің биік екендігін байқадық. Ойымызды осы мәселеге байланысты өрбіте отырып, ақын шеберлігін тануға талпынамыз.

Көдек шығармаларын оқып отырып замансөздің *ақиқаттық, лездік* сипаттарын еріксіз

ойға аласың. Себебі, ақын өлеңдері, жоқтаулары, дауыстары мен киссаларының, дастандарының басым көпшілігі оқиға болған соң-ақ шығарылып, елге таратылған. Ел есінен кетпей, жұрт жадынан көшпей тұрғанда бастан кешкен оқиғаға бірден әділ бағасын ауызша да, жазбаша да өлеңмен өріп ұсынған ақынның алғырлығына, көрегендігіне, сауаттылығына, шешендігі мен көсемдігіне, бұқарашылдығына тәнті боласыз. «Қайыңға барғанда», «Ел аралау» киссалары, «Үркін», «Елге оралу» дастандары, «Әбділдәға», «Диқанбайға», «Тұңғатар қажыға», «Оразай болысқа», «Сәрсенбайға», «Мысаны жоқтау» секілді дауыстары оқиғаның үстінде немесе оқиға өте сала шығарылып, елге тараған туындылар.

Замансөзге қойылатын басты талаптардың тағы бірі – *автор жеке бастың қамын күйттемейді, соқабасының мүддесін қозғамайды, ол не туралы айтса да, нені сипаттап, суреттеп, баяндаса да, қандай оқиға жөнінде сөйлесе де ең әуелі әлеуметтің, әлеумет өмір сүрген қоғамның, қоғам тіршілік етіп жатқан заманның сөзін басты мәселе ғып көтереді.*

Бұл талапқа салсаңыз да Көдек заманның сөзін сөйлеген ұстанымы берік ақын ретінде еңсесі асқақ тұр. Ол соңына қалдырған шығармалардың қай-қайсысын алсаңыз да өз әлеуметінің әңгімесін, өз қоғамының қыр-сырын, өз заманының запыранын, замандасының зар-мұңын айтпай тұра алмайды.

Өлең деген халық сөзі,
Өрнектеген, зерлеген,
Сол өрнектің не түрі бар
Айтып берем, көр менен...

Өлең ақынның өзін қоршаған ортаға деген көзқарасынан, қуаныш не ренішінен, тамсаныс не таңғалысынан, жиреніш не сүйіспеншілігінен туындаған толғаныстар нәтижесінде дүниеге келеді. Дүниеге келген шығарма, әрине ең әуелі ақынның төлі. Ақынның сөзі. Иесі сол ақынның өзі. Бірақ, Көдек «өлең деген халық сөзі» дейді. Демек ол өлеңді «менің дүнием, меншігім» деп ойламаған. Алла сыйлаған қабілетті халықтың көкейіндегі пікірді дәл жеткізу үшін пайдалану мұратын өмірлік ұстанымына айналдырған. Өлеңді елдің арманы мен аңсарын, мақсаты мен мүддесін, қайғысы мен қуанышын айтудың көркем құралы деп білген. Осы көркем құралды шебер пайдаланғанда ғана шығарма халықтың игілігіне жарайды да соның меншігіне өтеді. Халық жаттап алып өз сөзі ретінде айта бастайды. Кө-

дек шығарындылары шын мәнінде осындай биік мақсаттан туғандықтан да сол сәтінде-ақ ауыздан ауызға тарап елге жайылған. «Көкеннің өлеңі», «Көкең былай депті» «Көкең осылай деген» секілді құрмет сөздерін айта отырып, өзі шығарғандай ғып екінші біреуге айтуға құштар болған. Өйткені, Көдек туындыларында өмір шындығы дәл суреттелетін. Адам мінезіндегі қайшылықтар мен қоғамдағы қарамақарсылықтар сол қалпында боямасыз шешен бейнеленгендіктен де тез жатталатын да жеңіл айтылатын.

Ақ тұйғын өлең сөзге майталманмын,
Құрметті қайда барсам төр алдында.
Өмірдің әр алуан құбылысын
Айнадай көрсетемін көз алдында, –

деп мақтана сөйлесе, оның артында айдай ақиқаттың тұрғаны. Олай болмаса, ақын сөзіне жұрт құлақ аспайтын еді. Өзіне-өзі сенгендіктен де, тек шындықты суреттеп келе жатқандығы рас болғандықтан да Көдек қарсыласына ел алдында тайсалмай осылай сөйлейді. Көдектің басты ұраны – тек рас, болған нәрсені ғана, оның өзінде әлеуметке қатысы бар мәселені шыншылдықпен баяндау. «Сөзімнің осы айтылған жалғаны жоқ, Ақының шынын айтпай, жынды ма енді?..» Иә. Айтқаны жалған болса, ел есінде қала ма!

«*Әр адамға тура пішкен үлгім бар, Біреудікі біреуіне келмеген*», – деген сөзінде мақтан емес, нағыз шындық жатыр. Бір кейіпкерге айтылған сөзі, ойы екінші туралы айтқанда қайталанбайды. Мүлдем бөлек сипаттама, мінездермен беріледі. Тауып айтылғандықтан, дәл сипатталғандықтан, шынайы суреттелгендіктен де ұрпақ жылдам жаттап алған. Өлеңдерін елдің жаттап алып айтып жүргенін көзімен көрген ақын: «*оқымаған, тоқыған жан халықта, сөзді сынап құнын білер зердемен*», – деп халық ішіндегі екінші бірі емес, қара танымаса да тоқыған мол, көкірегі ояу зерделі жан ғана құнын білетінін және сол адам өлеңінің басты сыншысы екенін мақтан қылады. Басқаша айтқанда, Көдек өз жаратындыларының басты сыншысы халық екенін ертеден-ақ терең түйсінген де халық сөзін ғана сөйлеуді басты мұратым деп біліп, өмірінің соңына дейін бұл бағытынан айнамаған.

Замансөздің басты шарттарының тағы бірі – *ой мен пікір жалаң айтылмайды, нақты дәлел, дәл дерек, айқын айғақ, тура мәлімет, ашық дәйектермен көмкеріліп отырады.* Бұл тұрғыдан келгенде де Көдектің шығармалары қиялдың қисынын қуалап қияға шауып, қиянды

шарлап кетпейді, тәтті арман мен соқыр сезімнің жетегіне ілесіп үздікпейді, өліп-өшіп, күйіп-жанып, қызыл сөздің қырманын сапырмайды да. Қай төлтумасын алып қарасаңыз да онда өзі өмір сүрген ортаның адамдары, солар бастан кешкен оқиға, болмаса солардың мінез-құлқы, жасаған жақсылығы, жіберген қателігі кейде ашық, кейде астарлы тілмен айшықталып отырады. Көркем тілді ақиқатты ашық та айшықты айту үшін қолданады. Шындықтың шырайын кіргізу үшін, әділетті әспеттеу үшін әдемі сөзді әшиесін келтіре, әрін кіргізе, әсерін үдете пайдаланады.

Өрнегі өлеңімнің гүл ішінде,
Ине өтіп, су сіңбейтін тігісіне..., –

деп өзі айтқандай, Көдектің бір сөзін бір сөзінен ажырата алмайсың, ойының ортасына ой қосам деп ойлаудың өзі – бекершілік. Өзі ұстаз тұтқан ақын Құланаян Құлмамбет: «сөзімнің қыл сыймайды арасына» деген еді, ал Көдектің гүлге оралған өлең өрнегінің тігісіне қыл тұрмақ, су сіңбейді екен. Ұзақтың «Сүйек үзілмейді, су сүзілмейді» деген мәтеліне қарсы Оразай би айтқан «Сүйек неге үзілмейді қыбын тапса, су неге сүзілмейді шымын тапса» дегенінде де бір шындық бар еді. Көдек қиялы айтылған екі ақиқаттан да асып кетіп отыр. Ақын айтқан сөздің тігісіне су сүзілмек тұрмақ, сіңбейді екен. Әдетте тігісте иненің ізі қалушы еді, «ине өткен жерден жіп те өтіп» жатушы еді. Бірақ, үзілген жерді жалғай алатын, жалғаған жерін жымдастыра білетін, жымдасқан жерін тігістіруге шебер Көдектей ақынның қолынан шыққан соң су сіңбеген жерге ине қалай өтсін. Иә, су сіңбеген соң сүзілмейді де. Демек Көдек өлеңдерінің мазмұны мен пішіні «су сіңбестей» жымдасқан. Көдектің осы секілді бейнелі айтқан сөзінің ақиқатына жету үшін де шығармаларын зер сала асықпай оқу керек.

Ақын ақиқатты айтуға келгенде ештеңеден тайсалмайды. Ешкімнен жасқанбайды. Тура сөзді ту еткендіктен де өзінің әділ де әділетті екендігіне берік сенген:

Жамандықтан жақсылық табылмайды,
Көзіңе айтам келсе де көңіліңе, –

дейді.

Енді бірде:

Халыққа пайдаң тисе мақтар едім
Өлеңге де нақ шындық керек еді, –

дегенде де екінің бірін мақтап сөйлеуді ар санайды, тек халыққа қызмет еткен адамды ғана мақтай алатынын, сөйтіп өзінің халық жағында екендігін, көптің сөзін сөйлейтіндігін және ол сөз өлең арқылы айтылатындығын, өлең боп айтылған соң оған тек шындық керектігін ескертеді.

Көдек өз бағасын ғана біліп, өзімен өзі насаттанып кеуде соқпайды, өзгенің де қадыр қасиетін жоғары бағалап тіпті кейде өзінен биік қоя да алады. Бұ тұрғыда ақын азамат ретінде, адамгершілік қасиеттерді, адами құндылықтарды өте жоғары бағалай алатын үлкен мәдениет иесі санатында әр санаға сүйкімді сәуле шашады.

Өзін сақтап, басқаны тани білу,
Ең қымбат кез өмірдің базарында, –

дейді. Өзінің артықшылықтарын алға тартпай, өзгенің артықшылығын тани білу – жәй сыпайыгершілік, қарапайым кішіпейілділік емес, терең білімнің, биік парасаттың нәтижесі. Бұл енді Ұлы Абайдың. «Өзінде бармен көзге ұрып, артылам деме өзгеден» деген қағидасымен ұштасып жатқан ұлылық.

Ақынның соңына қалдырған мол мұраларының ішінде ерекше орын алатын жанр бар. Ол – дауыстар. Дауыс – қайтыс болған адамның соңында қалған әйелі, қарындасы, жеңгесі, келіні қосылып бір жыл бойы таң атып келе жатқанда, сонан соң күн батып бара жатқанда мұңлы сазбен дауыстап айту үшін ақынның арнайы шығарған жыры. Қазақ фольклортану ғылымында «жөктау» деген атпен зерттеп жүрген ғалымдар бүгінге дейін дауыстың өзіндік ерекшелігін назардан тыс қалдырып келеді.

Көдек өмір сүрген ортада дауыс – ең әуелі өнер туындысы, шығармашылықтың жемісі. Шығармашылықтың жемісі болатыны – дауысты әуелі жеке ақын – жыр үлгісіне салып шығарады. Жыр болғанда қиялдың қисынын шарлап, жоқты сөз қылмайды. Барды, яғни тарихи шындықты тілге тиек етеді. Оның негізгі нысаны – өмірде болған, елге аты әйгілі адам. Сол адамның айналасындағы ақиқатты өлеңге арқау етеді. Ол арқау тек шындықтан ғана құралады. Шындықты жыр тілімен жеткізерде бар қабылет қарымын жұмсап, үлкен жауапкершілікпен ізденеді. Тарихи тұлғаның өміріндегі кейінгіге үлгі боларлық істерін, Алла жаратқан бар болмысын айтып шығу үшін көркемдеуіш-әспеттеуіш құралдарды – теңеу, астарлау, пернелеу, сипаттау, суреттеу, әсірелеу, шендестіру, салғастыру, ай-

қындау, айшықтаудың неше түрлерін пайдалана отырып бейнелейді.

Дауыс – екіншіден, салтқа айналған үрдіс. Аймағына аты шыққан, айналасына жақсылығы жайылған құрметті кісі көз жұмғанда оның артында қалған жанашырлары шыншыл тілмен сөйлей алатын ақын таңдайды. Тандалған ақынға әдейі кісі жібереді. Оны құрметтеп күтіп алады да марқұмның істеген ісін, жасаған жақсылығын, туған туысын, жекжат-жұратын, дос-жаранын, ұрпақтарын, тегін, мінезін, қылығын, байлығы мен дәулетін, сонымен бірге елдің яғни бұқараның оған деген көзқарасы мен аралас-құраласын түгел айтып береді. Осы мәліметтерді алған соң ақын дауыстың мәтінін шығарады. Мәтінді о дүниеге аттанған кісінің әйеліне, келініне, жеңгесіне, қарындасына яғни тек әйел жыныстылардың ішінен даусы жақсы, үні жағымды, сөзді тез жаттап алатын құймақұлақтарға ғана жаттатады. Ол әйелдер ақын үйреткен мәтінді жаттап алып, қара ту ілінген, мәйіт жатқан, сүйек жуылған үйден бөлек арнайы тігілген үйде зарлы, мұңды, бірақ бұрыннан елдің құлағына таныс сарынмен дауыс көтереді. Сарынды естіген сырт құлақ бұл ауылда қаза болғандығын біліп, ат басын бұрмай, дұға бағыштамай өтпейді.

Көдек – дауыс шығарып беруді кәсіпке айналдырған ақын. Дауысты шығарған ақын да, айтушылар да өз жол-жоралғысын, сый-сияпатын алады. Ондай жоралғы жасамау өлік иесіне үлкен сын, тіпті мін боп тағылады. Сондықтан ақынын да, айтушысын да ерекше құрметтейді. Дауыстың салт болып көрінетіні осы..

Дауыстың жылаудан кейінгі жоқтаудан тағы бір басты айырмашылығы – мұнда діни уағыз міндетті түрде айтылады. Уағыз дауыстың басында, кейде әр көтерменің кіріспесі ретінде айтылып отырады. Демек, дауыс мәтінін шығаратын ақын ең әуелі діни сауатты болуы керек. Қараңыз:

Диқанбайға дауыстан:

«Бісміллә» деп бастайын,
Әуелі сөздің нұры екен.
Дін мұсылман халайық
Бір Алланың құлы екен...

Тұңғатар қажыға дауыстан:

...Төрт кітаптың ішінде
Құранның толық кемелі.
Құдай – біреу, құран – шын
Пайғамбар – хақ, сенелі.

Оразай болысқа дауыстан:

Жан дір етсе, «бісміллә»
Құдай өзі біледі.
Анасы – «әлхам», құлпысы –
«Құлқуалла» тіреуі.
«Аятул күрсі» қорғаны
«Ясын» екен жүрегі.
Шырағы деп айтады
«Тәбәрәк» деген сүрені.
Бес парызды білсеңіз,
Ислам деген дін еді.

Осындай мұсылмандық талаптарға жауап бере алатын ақын болғандықтан, дауысты көбіне Көдекке шығартатын болған.

Көдек шығарған дауыстардың тағы бір белгісі – тарихи тұлға өліміне қатысты сөйлегенде міндетті түрде соның тарихта аты қалған бабаларын, басқаша айтқанда ататек шежіресіне тоқталып өтеді. Ондағы мақсаты – о дүниеге аттанған адамның тектілігін таныту, тарихи тамырын білдіру, соны мадақтай отырып тірілерге үлгі ету. Мысалы:

Тұңғатар қажыға дауыстан:

Атамыз **Албан** болғанда,
Қызыр шалған ел едің.
Арғы атасы **Бәйдібек**,
Шалқып жатқан көл едің.
Асына сойып мың жылқы
Қалың елді бөгедің.
Албанның екі баласы
Шыбыл, Сары дер едім.
Сүйерқұл мен Сүйменді
Сарыдан шыққан көп едің.
Заманында өркендеп,
Мал мен басқа тең едің
Сүймендіден **Айт, Бозым**
Төмендеп айтып келемін.
...Атамыз **Бозым** болғанда,
Екеу көрген баладан.
Сары, Жаншық ат қойған.
Енеміз екен дана адам,
Әлмеректен Құрман боп
Сөз бастаймын **Қарадан**...
Қараның туған баласы
Орынтай, Боқы, Малыбай.
Аттап өтіп кетпейін
Елшібайды танымай...
Алтау болып туыпты
Орынтайдың баласы...
...Бесеуінің үлкені
Жетібай екен ағасы.
Артынан туған **Түменбай**

Қандай екен бағасы...
Түменбайда бес ұл бар
Шайқалмаған сабасы...
Саурық батыр туғанда
Ерлікке құдай арнапты... –

деп келіп бұ дүниемен қоштасқан Тұңғатар қа-
жының ататегін жіпке маржан тізгендей қылып
жарқырата көрсетеді.

Жалпы, жеті атасына дейін жатқа білу – әр
қазақтың міндеті болған. Ал әр ата, ру, тайпа
шежіресін жатқа білу, жатқа біліп қана қоймай,
оны тігісін жатқыза жырға қосу – Көдек секілді
көкірегі ояу, жады мықты, санасы сара ақындар-
ға ғана бұйырған.

Көдек дауыстарында жиі кездесетін тағы бір
ерекшелік – оқиға баяндау. Ол оқиға келмеске
кеткен адамның басынан өткен, болмаса арғы
аталарының өмірінде болған, әйтпесе замандас-
тары бастан кешкен болуы мүмкін. Ақын жал-
пыға ортақ мәні, үлгі тұтарлық мағынасы бар
оқиғаны ғана қысқа қайырып еске салып немесе
арнайы тоқтап баяндап кетеді.

Диқанбайға дауыстан:

Дүйсенбі күні түс көріп,
Ақылмен өзі жорыпты.
Уайым ойлап Жәкешім
Жалғаннан көңілі торықты.
Бір сұмдықтың боларын
Алыстан болжап шолыпты.
Жұртқа лайық туылып
Құдайы арнап сойыпты...

Немесе, Тұңғатарға дауыстан:

Аттанып барса, қол бастап,
Жазықта ешкім қалмапты.
Сайға кіріп бекініп,
Кемпір-шал, арық мал қапты.
Бірнеше күн жол таппай,
Шақырыпты әруақты.
Қасқа атқа мініп ақтарып,
Байқады тау-тас аймақты.
Мергенші тауып жол бастап,
Басқан тар жол, тайғақты.
Төбесінен құлап кеп
Жай түскендей жайратты.
Бекінісін талқандап,
Ызғытып малды айдапты... –

деп Тұңғатардың әкесі Саурық батырдың қал-
мақты қалай шапқаны жөніндегі ерлік уақиға-
сын егжей-тегжейлі баяндап шығады.

Осындай түйдектерде егілу, күйзелу емес
керісінше елдікке бастар асқақ рух, ерлікті мақ-
тан етер жоғары пафос жатады. Мұны айтқан
адам да, естіген жан да өлген адам үшін езілмей-
ді, қайта аруақтанып арқаланады, жігерленеді,
қайратына қайта мінеді.

Көдек дауыстарында тағы бір көзге ерекше
көрінетін сипат бар. Ол – қаза болған адамның
тұрғыластарының, елге аты мәлім қауымдаста-
рының істеген ісіне, жасаған әрекетіне, атқарған
жұмысына, көрсеткен қылығына, байқатқан мі-
незіне байланысты мақтайтынын мақтап, дат-
тайтынын сүйрік тіл, сүйір жақпен қан шығар-
май бауыздап кете барады.

Диқанбайға дауыстан:

Жәмеңке. Ұзақ, Бекдайыр,
Қарақол барып қырылдың.
Әбдіхалық, Серікбай
Орыстың көрдің құрығын.
Аты шыққан Албанға
Мергенбай екен мығымың.
... Біледі екен **Күнтубай,**
Үлгілі сөздің жұғынын.
Сұраншы жақсы болғаны
Қүтелдің көрді қызығын.
Нүсіпәлі ол кетті,
Әділетке тұнығың.
Бірімтайдың Исасы
Шажаның ұстап шылбырын.
Айтекенді қайтейін
Жұртының жисын шығынын.
Кәрібайдың Қырғыз
Зеректеу екен ұғымың.
Көншібайдың баласы,
Башақ екен сұлуың...

Осылайша замандастарының болмысын айту
арқылы уақыты біткен адамның да тегін жан
болмағандығын аңғартуды ұмытпайды ақын.

Жоқтауда сөздің бәрі тек қайтпас сапар-
ға аттанған жанға тікелей бағыттала айтылса,
дауыста бұл сақталмайды. Жоқтау кісі көз жұм-
ған сәттен бастап-ақ айтыла беруі мүмкін. Ал
дауыс арнайы шақырылған ақын келіп, шығар-
масын шығарып, үйреткеннен кейін ғана айтыла
бастайды. Демек, жоқтау – дауысқа қарағанда
ұшқыр жанр. Жоқтауды қаралы үйдің кез кел-
ген әйел заты айта беруі мүмкін. Оған арнайы
дайындықтың қажеті жоқ. Айтушының ақынды-
ғы болмаса, бұрыннан естіп, құлағына сіңіп қал-
ған формулалық тіркестер мен шумақтар немесе
түйдектерді дайын күйінше айта береді. Жоқтау
мәтіні дәл дауыстағыдай ұзақ болмайды. Жоқ-

тау өте көне жанр. Ал дауыс ақындық шығармашылық дараланған, ақындық өнер айырықша бағаланған кезеңдерден бері қарай салтқа енген. Яғни дауыстың жанр ретінде қалыптасуына, ақындық өнердің бір саласы ретінде орнығуына осы Көдек секілді ақындар айырықша еңбек сіңірген.

Жоқтаудағы айтылатын мақтау, дәріптеу – дауыста да басты компоненттердің бірі:

Оразайға дауыстан:

Айтар сөзді ақтармай,
Ішке неге бүгелі,
Әлуетті асылым,
Дүниеден түгеді.
Атамызға бақ қонып,
«Сүт жауған Мәнжі» атанған
Халық өзі біледі.
Ықылыс алып атадан
Тұғырдан ұшып түледі.
Мәнсап, дәулет, абиыр,
Бәріне жетті тілегі,
Оншақты кісі жолдаспен
Бір жаққа шыкса жүреді.
Сыртынан дұшпан батпаған
Кісінің бір дүмі еді....
Жүзі тайып біреуден
Қаймықпаған жүрегі.
Жұрт сыйлаған құрметпен
Елінің сенген тірегі.
Екеу болса сабазың
Болып еді біреуі...

Жоқтауда жамбасы жерге тиген адамға деген жоқтаушының жеке көзқарасы, сүйіспеншілігі, ықылас-пейілі ғана көрінсе, дауыста мұнымен қоса қоғамдық-әлеуметтік мәселер де көтеріледі:

Қажы атам қандай кісі еді,
Көздерің көрген жамағат.
Пенденің күні тарылды,
Бұрынғы заман заманы-ақ.
Тарылмай пенде қайтеді,
Орысың шықты қамалап.
Ел тілегі іске аспай
Қырып жатты жазалап...
Айдалып келді сүргін боп,
Қытайға қашқан паналап.
Өзінде билік болмаған
Осындай күнің қараң-ақ....

деп әрі қарай отарланған елдің азып-тозған күйіне баға беріп кетеді. Бұл – Көдек дауыстарына тән сипат. Өйткені Көдектей азаматтық ру-

хы биік патриот ақын ел жақсысын айтқанда сол жақсының артында қалған елді, оның жай-күйін айтпай тұра алмайды. Елдің жағдайын негізгі нысанға байланысты тігісін жатқыза баяндап өтеді. Мұндай дауысты естіген құлақ есті болса, еңсесін көтереді, есіне өлген ерді ғана емес, сол ерді аза тұтқан елді де, оның жағдайын да түсіреді. Сөйтіп жеке бастың қамынан халық қамына көшеді. (Бұл да Көдек өз шығармашылығына ту еткен замансөздің негізгі атқаратын қызметтерінің бірі.) Көдек дауыстарында саясатты сынау, мемлекеттік жүйенің жүргізген жұмыстарының бағытын әшкерелеу де бар. «Екияға даусына» құлақ түріңіз:

...Бұны суық көрсеткен
Сұмырайдың заманы.
«Кеңес – біз» деп гуілдеп,
Айғай сүрең салады.
Кедей, жарлы, жоқтарды
Сүйеніш қып табады.
Қан мен жасты олардың
Езуіне жағады.
Соған маз боп есіріп,
Өзін-өзі шабады.
Сені сырттан бағады,
Иісіннен табады.
Ойран қылды талқандап,
Бұзылмаған қаланы.
Тоз-болған семия
Ұядай берік қамалы...
..... Шанырағын шайқалтып,
Шырылдатты баланы.
Қартайғанда қан жұтып
Аңыратты ананы.
Мал-мүлкін жинап-ап,
Қазынаға алады.
Міне осындай болып тұр
Сұмырайдың заманы...
... Бағыты жоқ, діні жоқ,
Бұл партия құрылған.
Ауыз аңдып, сөз тыңдап,
Аласұрып жұлынған.
... Кеңес болып өзгерді
Ата жауың бұрыннан...

Бегімжанның баласы Екияға шығарылған бұл дауыста Көдек жас жігіттің өліміне себепкер болған Кеңес өкіметін шегіне жеткізе шенейді. Шенегенде, тек шындықты ашына айтып сынайды. Осы шындық әдеттегі өлең болса, бірде айтылып, бірде ұмытылып қалуы да мүмкін еді. Ал дауысқа қосылған соң ол күн сайын екі-үш рет жыл бойы айтылады. Көз алдыңызға елестетіңіз қылышынан қан тамған большевиктік заманда мұндай бо-

алып империяның тұтас бір ұлтқа жасаған геноцидтік саясатының салдары. Көдектің осы шығармасына қайта-қайта үңілген сайын Ресей империясы мен Қытай империясының ортасында аз ғана қазақ халқының босқындық кейпі көз алдына келеді.

Ақынның осы қиссасының көркемдік болмысына аз-кем тоқталалық. Тақырып – елмен бірге жер ауып келген ақынның ел аралауы. Айтпағы, яғни идеясы – босқан ел мен тосқан елдің әлеуметтік ахуалы. Аймағы алақанына салып алқаалаған атақты ақын Көдектің өзі өлместің қамымен ел аралап кеткенде қатардағы қарапайым қауқарсыз босқын не күйде болмақ? Яғни, өзін айта отырып, бір империяның қысымымен екінші империяның қол астына босқан қазақтың қамын көздеген ақын қиссасында халықаралық саясат салдарынан туындаған мемлекеттік мінберде ғана шешілетін әлеуметтік-экономикалық мәселе көтеріледі. Оқиға күрделі емес. Сіздің көз алдыңызға Көдек аралаған елді мекендер, барған жердегі кездескен жеке адамдар арасындағы эпизодтар тізбектеледі. Ақынмен бірге сіз де ел аралап шыққандай боласыз. Қиссаның құрылымы қарапайым. Бізге жеткен 521 жол қисса 11 буынды қара өлең үлгісінде жазылған. Әр жол үш бунақтан: бірінші бунақ 3 буын; екінші бунақ 4 буын; үшінші бунақ 4 буын. Сонда:

```

----- 3 -----4 -----4 –А
----- 3 -----4 -----4 А
----- 3 -----4 -----4 Б
----- 3 -----4 -----4 А
-----3 -----4 -----4 Б
----- 3 -----4 -----4 А
----- 3 -----4 -----4 Б
----- 3 -----4 -----4 –А

```

болып түйдектеле береді. Бунақ құрылымы қиссаның соңына дейін өзгермейді. Жалпы Көдектің 11 буынды өлеңдерінің барлығы дерлік 3-4-4 бунақпен жасалған. Мұның өзі біріншіден, Көдектің өзіне ғана тән қалыптасқан стиль болса, екіншіден, Көдектің бұл өлең, қисса, дастандарының бәрі дерлік Көдекке ғана тән белгілі бір әуенмен айтылғандығын дәлелдейді.

Қисса бастан аяқ кезекті ұйқаспен айтылған. Басқы екі жолы ғана егіз ұйқас болады. Кейде соңы да егіз ұйқаспен аяқталады. Қиссаны жол соңындағы ұйқасына қарап қана түйдектерге бөлуге болады. Сонда Қисса 11 түйдектен тұрады.

Бірінші түйдек 38 жол; екінші түйдек 43 жол; үшінші түйдек 198 жол; төртінші түйдек 24 жол;

бесінші түйдек 20 жол; алтыншы түйдек 6 жол; жетінші түйдек 8 жол; сегізінші түйдек 12 жол; тоғызыншы түйдек 16 жол; оныншы түйдек 60 жол; он бірінші түйдек 96 жол.

Оның сөзгер ақындығының салмағын арттырып тұрған тағы бір ерекшелік *мақал-мәтелдерді* емін-еркін пайдалана білуінде. «Алыстағы дұшпаннан қасындағы аңдысқан дос жаман» дегенді «Белгілі алыстағы дұшпаннан да, дос жаман аңдып жүрген іргедегі» деп түрлендіреді; «бүлінгеннен бүлдіргі алма», «Кебін киген келмейді, кебенек киген келеді» дегенді «Ұстатып кейбіреулер кетіп жатыр, Кебенек киген адам бір келеді» деп өлең мазмұнына ұтымды қолданады. «Өзі жақсы кісіге бір (кісілік) орын бар»; «Ру болмай, бұру болмас»; «Сабыр түбі – сары алтын»; «Жүргенде мұртқа өкпелеп, сақал шықты»; «Жақсыны жатырқама», «Үйелі көп болады кудың енді»; «Жер байлығы болмаса, ел байымас»; «Қораға құт – өрісте төрт түлік мал»; «Бардан пайда тиеді, жоқтан залал»; «Жауды аяған жаралы болар»; «Ор қазсаң, көр қазылар», «бай қонысы бағулы»; «Бөріктің намысы бір» дегенді тарқатып: «Бірлікте бір ауыздан сөз шығарсаң, Көрсетіп бөрік асты бас тұрғанын» деп өлең жолдарына айналдырып жібереді. «Ағайын тату болса ат көп» деген. Бұл көркем тіркестер ойды әсерлі де пәрменді жеткізу үшін ұтымды пайдаланылған.

Көдек сөздік қорында *бейнелі сөздер* өте көп. «толқыған көл жүзіндей...»; «Ұстаған мініскердің ағашындай түрпілеп сырмай жағып өнделі бір»; «Суырша жерді қазып кіріп алып...»; «Жемісті алма ағаштай бүрлі келді...»; «Білермен бұрынғының шойтабаны...»; «Мәліндей екі аяғын ішке алмаса, сыртынан көрінбейді қулығы енді» т.б.

Шыншыл ақынның өлеңдерінде өмірдің өзгермелі көріністері сол сәтінде суреттеледі. Оның өлең жырларында *тарихи шындық* пен *көркем шындық* қатар өріліп отырады. Бұл шеберлігімен ол өз заманының журналист-публицистің рөлін атқарған. Айырмашылығы – оның «репортаждары» мен «очерктері» өлең тілімен ауызша сөйлейді. «Ел аралау» қиссасы – журналистік көзбен қарағанда шынымен да репортаж жүгін толық көтеріп тұрған шығарма. Айыбы – өлеңмен айтылуында. Бұл қиссаны оқығанда 1916 жылғы қырғын мен қуғында ажалдан аман қалам ба деп тасыған Текестің тасқыны мен қалмақтың тонауынан мал-жанын пида қылып жантасалаған қазақ; Қазан төңкерісі бостандық береді деп кері босқан қазақ; Кеңестер Одағы деп аталған құбыжық үкіметтің қарабайыр да

жабайы кәмпескесі мен коллективтендіруінен амалсыз шекара асқан қазақ; одан кейінгі қолдан жасалған аштық шалғысынан тағы да Қытай асып бас сауғалаған қазақ; барған жерінде береке таппай өлместің күнін кешкен қазақ көз алдыңызға келеді. Міне, осының бәрін Көдек өз басынан өткізген. Сондықтан да оның жәй ғана ел аралап жүріп жеке адамдарды сынап-мінеуі емес, тұтас екі қоғамды, екі қоғам қатар өмір сүріп отырған заманды шенеуі деп қарау керек. Сонда ғана біз Көдек ақынның сөз астарындағы ой салмағын таразыға сала аламыз.

Көдектің ел аузынын жиналып, бас аяғы әлі түгелденбеген мұраларының қатарында 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліске қатысты туған ұзақ *жырлары* бар. Бұл жырларын мазмұндық-пішіндік болмысына қарай, айтпақ ойдың желісін тауып алып сабақтастыра байланыстырып қарастыру керек. Мұнда да Көдек көзімен көр-

генін, көңіліне түйгенін айтпасқа амалы қалмаған соң жүрегін қанжылата отырып жырлайды. Идеялық салмағы да, көркемдік сипаты да жоғары бұл шығарма тарихи дастан деңгейіндегі туынды. Мұнда әр жолдың астарында тарихи шындық бар. Оқиға, оған қатысқан адамдардың бәрі де өмірде болған. Және сол қатысқан адамдардың қырғыннан аман қалғандарының көзі тірі кезінде шығарылғандықтан да деректілігі мен дәйектілігі көркемдік кестесімен астасқан аса сапалы бұл туынды – Көдектің азаматтық келбетін де, ақындық ажарын да айқындаған тарихи маңызы жоғары шығарма.

Көдек шығармалары әлі толық жиналып біткен жоқ. Әлі табылмағаны қаншама... Табылғанының өзі болашақта сан рет зерттеледі. Талай мәрте таразыға салынады. Сөйткен сайын оның азаматтық келбеті де, ақындық тұрпаты айқындала береді, асқақтай береді.

Әдебиеттер

- 1 Қазақ. – 1913. – № 3.
- 2 Қазақ. – 1913. – № 41.
- 3 Бекхожин Х. Қазақстан баспасөзінің даму жолдары. – Алматы: Мектеп, 1964
- 4 Қазақ баспасөзі тарихының очеркі. – Алматы: Мектеп, 1981
- 5 Мұхамедханов Қ. Абай мұрагерлері. – Алматы: Атамұра, 1995.

References

- 1 Kazakh. – 1913. – № 3.
- 2 Kazakh. – 1913. – № 41.
- 3 Bechozhun H. Kazakstan baspasozinin damu zholdari. – Almaty: Mektep, 1964.
- 4 Kazak baspasozii tarihinin ocherki. – Almaty: Mektep, 1981.
- 5 Muxamedhanov K. Abay muragerleri. – Almaty: Atamura, 1995.